

A powerful imagination produces the event.

Montaigne

دریغ قافله‌ی امن کانچنان رفتند

که گردشان به هوای دیار ما نرسد

۴۷۲۳۸

به نام خدا

ساختگرایی، پساساختگرایی

و

رویکردی ساختگرایانه به چامه‌های حافظ

به کوشش:

علی محمد شاه‌سنی

پایان‌نامه

ارائه شده به معاونت تحصیلات تکمیلی به عنوان
بخشی از فعالیت‌های تحصیلی لازم برای دریافت درجه‌ی دکتری

در رشته‌ی:

زبان و ادبیات فارسی

از دانشگاه شیراز

شیراز

جمهوری اسلامی ایران

ارزیابی و تصویب شده از سوی کمیته‌ی پایان‌نامه با درجه: عالی

دکتر فریده پورگیو، دانشیار بخش زبان‌های خارجی و زبان‌شناسی (رئیس کمیته) .....

دکتر محمدیوسف نیری، دانشیار بخش زبان و ادبیات فارسی (رئیس کمیته) .....

دکتر منصور رستگار فسایی، استاد بخش زبان و ادبیات فارسی .....

دکتر غلامرضا افراسیابی، دانشیار بخش زبان و ادبیات فارسی .....

تیر ماه ۱۳۸۲

۴۷۲۲۸

پیشداشت

به همسر پرمهر و بردبار

فاطمه

سپاسگزاری

اکنون که این پایان نامه فرجام می پذیرد، لازم می داند که از استادان ارجمند سرکار خانم دکتر فریده پورگیو، جناب آقای دکتر محمد یوسف نیری که سمت راهنمایی این رساله را بر عهده داشتند، و استادان گرامی آقایان دکتر منصور رستگار فسایی، دکتر غلامرضا افراسنیابی و دکتر اکبر نحوی که سمت مشاور را عهده دار بوده اند، سپاسگزاری نماید. بی گمان اگر راهنمایی ها و دستگیری های ایشان نبود، این نوشتار هرگز به سامان نمی رسید.

همچنین بایسته است یاری ها و نواخت های برخی از استادان برجسته ی زبان شناسی، ادبیات، روان شناسی و فلسفه ی دانشگاه های داخل و خارج کشور که از سر فروتنی و بزرگواری نخواستند نامی از ایشان به میان آید، ارج نهاده شود. این جانب هرگز محبت ها و راهنمایی های ارزنده ی آنان را فراموش نخواهد کرد.

تلاش های خانم ها مرثی و مؤیدی که این نوشتار را با زیبایی هرچه تمام تر بر دل سپید کاغذ نشانند نیز جای تقدیر و تشکر فراوان دارد؛ و در پایان از همسر گرامیم - مایه ی فراغت و شریک آلامم - فاطمه تابع بردبار که هستی این پایان نامه مدیون فداکاری ها و یاری های اوست از صمیم دل سپاسگزاری می نمایم. خدای منان همه را به سلامت دارد.

and special thanks to: M. Sallis.

چکیده

ساختگرایی، پساساختگرایی و رویکردی ساختگرایانه به چامه‌های حافظ

به کوشش:

علی محمد شاه‌سنی

این پایان‌نامه در معرفی دو نظریه‌ی ادبی جهانی، یعنی ساختگرایی و پساساختگرایی است، و به بررسی این دو نظریه می‌پردازد. همچنین چامه‌ی حافظ از دید این نظریه‌ها، مورد پژوهش و داوری قرار می‌گیرد. ساختگرایی شیوه‌ای میان رشته‌ای است و آمیزه‌ای از ایده‌های فراهم آمده از رشته‌های گوناگون زبان‌شناسی، مردم‌شناسی، جامعه‌شناسی، تاریخ، فلسفه، مارکسیسم و ادبیات می‌باشد. پساساختگرایی، واژه‌ای است کلی که به چندین شیوه و جریان در نقد و تحلیل ادبی اطلاق می‌شود.

این پایان‌نامه از یک مقدمه و دو پاره تشکیل شده است. در مقدمه از هدف پژوهش، تاریخچه، ارزش و اهمیت کار و متد آن سخن رفته است، پاره‌ی نخست موضوع‌های زیر را دربر دارد. در آغاز به زبان‌شناسی ساختگرا و دیدگاه‌های فردینان دوسوسور می‌پردازد. آیین ساختاری روابط نزدیکی با زبان‌شناسی ساختاری و به ویژه کارهای سوسور دارد، در این جا، بنیان‌های زبان‌شناسی ساختاری به دست داده شده و به دانش نشانه‌شناسی و پیوند آن با تحلیل ادبی پرداخته شده است. سپس از مکتب جریان‌ساز فرمالیسم به عنوان زمینه‌ساز آیین ساختگرایی سخن به میان می‌آید. مکتب پراگ پس از آن مورد بررسی قرار می‌گیرد؛ به بخش

«ساختگرایی» می‌رسیم که یکی از بخش‌های اصلی این نوشتار است. تاریخچه‌ی پیدایش این آیین، ایده‌ها و آموزه‌های آن مورد بررسی قرار گرفته، با تفصیل از بن‌مایه‌ها و رهیافت‌های آن سخن می‌رود. به دنبال آن به بخش «پساساختگرایی»، جریان‌ها و رویکردهای مختلف آن پرداخته و چگونگی ارتباطش با ساختگرایی نموده می‌شود. پس از آن، دیدگاه‌های دو اندیشمند بزرگ روس، باختین و یاکوبسن، مورد بررسی قرار می‌گیرد. این دو نظریه‌پرداز بزرگ نقش بسزایی در تکوین و استحکام ساختگرایی و نیز پاساختگرایی دارند. در بخش دیگر، آموزه‌های کلودلوی استروس و مردم‌شناسی ساختگرا تبیین می‌شوند. یکی از با اهمیت‌ترین بخش‌های این نوشتار، بخش رولان بارت، اندیشه‌ها و دیدگاه‌های اوست که در پی بخش‌های پیش می‌آید. بخش بعدی به میشل فوکو و آرای او اختصاص دارد، و پس از آن به ژاک لکان روان‌شناس برجسته و اثرگذار و اندیشه‌های او پرداخته می‌شود. «مارکسیسم ساختگرا» دیگر بخشی است که از ارتباط میان ساختگرایی و مارکسیسم سخن می‌گوید و نگرش ساختاری را در مارکسیسم به نقد می‌کشد. بخش دیگر از آن ژرار ژنت نظریه‌پرداز بزرگ ساختگرا و نظریه‌های اوست. پس از آن به روایت و روایت‌شناسی پرداخته می‌شود. نظریات پراپ، گرماس، ژنت و تودورف بررسی می‌شوند و از پایه‌ریزی روایت‌شناسی به دست آیین ساختگرایی سخن به میان می‌آید. و سرانجام جستار «شالوده‌شکنی» پاره‌ی نخست را به پایان می‌رساند.

در پاره‌ی دوم، چامه‌های حافظ با رویکردی ساخت / پاساختاری بررسی می‌شوند. نخست از شیوه و رویکرد ساخت / پاساختگرایی در تحلیل ادبی سخن می‌رود و هدف و منظور آن تشریح می‌گردد. در بخش بعد، زبان ادبی تعریف، و تفاوت آن با زبان معیار به دست داده می‌شود و بر این پایه آشنایی‌زدایی‌ها و هنجارگریزی‌های ارائه و دسته‌بندی می‌گردد. پس از آن از موسیقی شعر حافظ در سه جنبه‌ی بیرونی، درونی و کناری سخن می‌رود و هر سه جنبه به گونه‌ی کاملی بررسی و تحلیل می‌شود. بخش دیگر به «دوگانی‌ها»ی حافظ اختصاص دارد. تقابل‌های دوگانه، یکی از مفاهیم بنیادین در تحلیل ساختاری است. پس از آن، از محور جانشینی و همنشینی و مبحث گزینش و ترکیب سخن می‌رود و گزینش‌های هنری حافظ در محور جانشینی چامه‌ی وی مورد بررسی قرار می‌گیرد. «ایهام» یکی از شگردها و ویژگی‌های

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	بخش نخست: مقدمه
۳	تعریف موضوع
۱۰	اهمیت پژوهش
۱۳	تاریخچه
۱۵	اهداف طرح
۱۶	روش تحقیق

پاره‌ی نخست: نظریه ساختگرای، پسا ساختگرای

۲۱	بخش دوم: سوسور و زبان شناسی ساختگرا
۲۱	در آمد
۲۲	سوسور و زبان شناسی نوین
۲۸	فردینان دو سوسور
۳۱	آموزه‌ها و نظریه‌های سوسور
۳۲	الف) ماهیت اختیاری نشانه
۳۳	ب) زبان و گفتار
۳۶	پ) زبان شناسی همزمانی و در زمانی
۴۰	ت) روابط همنشینی وجانشینی

عنوان

صفحه

انتقاد از سوسور	۴۲
زبان شناسی ساختگرا	۴۴
روند زبان شناسی ساختگرا	۴۵
زبان شناسی ساختگرا در آمریکا	۴۸
زبان شناسی و نقد ساختاری چامه	۵۴
یادداشت‌ها	۵۸
بخش سوم: نشانه شناسی، زبان ادبی و ساختگرایی	
سر آغاز	۶۰
ژرفا کاوی واژه (پیشینه‌ی تاریخی واژه)	۶۱
سیر نشانه شناسی	۶۳
سوسور و نشانه شناسی	۶۴
بارت: نشانه شناسی و سوسور	۶۷
چارلز سندرز پیرس	۶۸
لویی یلمسلف	۷۱
اومبرتو اکو	۷۳
نشانه شناسی و زبان ادبی	۷۷
یادداشت‌ها	۸۲
بخش چهارم: فرمالیسم روسی	
الف) تاریخچه	۸۴
ب) آموزه‌ها	۹۲
تینیانوف	۹۳

عنوان

صفحه

توماشفسکی	۹۶
شکلوفسکی	۹۹
یاکوبسن	۱۰۵
اندیشه ها، نگرش ها	۱۰۸
پسافرمالیسم	۱۱۱
یادداشت ها	۱۱۸
بخش پنجم: مکتب پراگ	
یادداشت ها	۱۲۹
بخش ششم: ساختگرایی	
ساختگرایی: در آمد	۱۳۰
ریشه شناسی	۱۳۲
پیشینه ها و سر چشمه ها	۱۳۳
ساختگرایی و زبان شناسی	۱۳۶
دستگاه یا نظام از چه چیز تشکیل شده است؟	۱۳۹
ساختگرایی و فرمالیسم روسی	۱۴۱
ساختگرایی چک	۱۴۴
مکتب نیترا	۱۴۸
ساختگرایی فرانسوی (نوین)	۱۵۲
یاکوبسن و ساختگرایی	۱۵۴
لوی استروس و ساختگرایی	۱۵۶
ساختگرایی و فلسفه، و ساختگرایی فلسفی	۱۵۹

عنوان

صفحه

- ۱۶۱..... رولان بارت و ساختگرایی
- ۱۶۳..... ژاک لکان و ساختگرایی
- ۱۶۷..... میشل فوکو و ساختگرایی
- ۱۷۰..... مارکسیسم ساختگرا
- ۱۷۳..... اومبرتو اکو و ساختگرایی
- ۱۷۵..... ژرار ژنت و رویکرد ساختگرا
- ۱۷۷..... نگاه ژاک دریدا به ساختگرایی
- ۱۷۸..... ساختگرایی و چالش های پیش روی آن
- ۱۸۰..... ساختگرایی در نگاه فرجامین
- ۱۸۲..... دستاوردهای ساختگرایی
- ۱۸۴..... یادداشت ها
- ۱۸۸..... بخش هفتم: پسا ساختگرایی
- ۱۹۲..... پسا ساختگرایی در فلسفه
- ۱۹۳..... بارت و فوکو: رویکرد های پسا ساختگرایانه
- ۱۹۶..... میان متن وارگی
- ۱۹۹..... بارت و میان متن وارگی
- ۲۰۱..... دریدا و درهم شکنی شالوده
- ۲۰۴..... تل کل و پسا ساختگرایی
- ۲۰۷..... یادداشت ها
- ۲۰۸..... بخش هشتم: با ختین نظریه ی گفتگویی، چند زبانگی، خنده و کارناوال
- ۲۱۱..... تقسیم بندی آثار باختین

۲۱۲.....	نظریه‌ی گفتگویی
۲۱۶.....	دگر بودگی
۲۱۷.....	چند آوایی
۲۱۹.....	چند زبانی
۲۲۱.....	میان متن وارگی
۲۲۳.....	رابله، خنده، کار ناوال
۲۲۶.....	یادداشت‌ها
۲۲۷.....	بخش نهم: یا کوبسن: از زبان شناسی به ادبیات
۲۲۹.....	نظریه‌ی ارتباط و کار کردهای زبان
۲۳۱.....	۱- کار کرد عاطفی
۲۳۱.....	۲- کار کرد ترغیبی
۲۳۱.....	۳- کار کرد ارجاعی
۲۳۲.....	۴- کار کرد فرا زبانی
۲۳۲.....	۵- کار کرد کلامی
۲۳۳.....	۶- کار کرد ادبی
۲۳۴.....	سازه‌ی مسلط
۲۳۷.....	قطب‌های استعاره‌ی و مجازی؛ وزن پریشی
۲۴۲.....	شعر، شاعری، شعریت
۲۴۴.....	بوطیقا و نظریه‌ی ادبی
۲۴۷.....	یادداشت‌ها

عنوان

صفحه

بخش دهم: کلود لوی استروس: مردم شناسی ساختگرا، ساختگرایی راستین . ۲۴۹	
لوی استروس، ساختار و ساختگرایی . ۲۵۲	
اسطوره، اسطوراج، نگرشی ساختاری . ۲۵۷	
اسطوره وزبان . ۲۶۱	
قطعه بندی . ۲۶۳	
اسطوره و ایدئولوژی . ۲۶۵	
اسطوره وموسیقی . ۲۶۷	
یادداشت‌ها . ۲۷۰	
بخش یازدهم: بارت: از ساختگرایی تا پسا ساختگرایی . ۲۷۱	
از ساختگرایی تا پسا ساختگرایی . ۲۷۱	
نشانه شناسی . ۲۷۳	
اسطوره . ۲۷۶	
نظام مد . ۲۷۹	
متن، اثر . ۲۸۱	
S/Z ، متن خواندنی / متن نوشتنی . ۲۸۵	
متن لذت، متن عیش . ۲۹۱	
مرگ مؤلف . ۲۹۲	
نوشتار ودرجه‌ی صفر نوشتار . ۲۹۶	
خواننده از نگاه بارت . ۲۹۹	
نویسنده ونویسا . ۳۰۰	
تحلیل ساختاری روایت . ۳۰۱	

یادداشت‌ها.....	۳۰۵
بخش دوازدهم، فوکو: ساختگرایی ضد ساختگرایی.....	۳۰۷
فوکودریک نگاه.....	۳۰۷
دیرینه شناسی دانش.....	۳۱۲
گفتمان در اندیشه فوکو.....	۳۱۵
مؤلف از دید فوکو.....	۳۲۱
یادداشت‌ها.....	۳۲۳
بخش سیزدهم: ژاک لکان: روانکاوی و ساختگرایی.....	۳۲۵
رویکرد ساختگرایانه، مرحله‌ی آینگی تخیل.....	۳۲۸
لکان: زبان، فروید، سوسور و ناخود آگاه.....	۳۲۹
لکان، تحلیل و نقد ادبی.....	۳۳۴
یادداشت‌ها.....	۳۳۶
بخش چهاردهم: مارکسیسم ساختگرا.....	۳۳۷
ساختگرایی؛ روساخت وزیر ساخت.....	۳۴۰
آلتوسر و مارکسیسم ساختگرا.....	۳۴۲
آلتوسر و ایدئولوژی.....	۳۴۵
خرده گیری بر آلتوسر.....	۳۴۷
یادداشت‌ها.....	۳۵۰

عنوان

صفحه

بخش پانزدهم: ژنت و نظریه‌ی ساختگرا	۳۵۱
منتقد و نظریه پردازى ساختگرا	۳۵۱
نظریه‌ی ادبی ژنت	۳۵۳
متن و زمینه‌ی ادبی، موضوع نظریه‌ی ادبی	۳۵۸
الواح باز نوشتنی	۳۵۹
یادداشت‌ها	۳۶۲
بخش شانزدهم: روایت و روایت شناسی	۳۶۳
در آمد	۳۶۳
پراپ، سر آغاز روایت پژوهی	۳۶۷
گرماس: تحلیل اندیشه‌های پراپ	۳۷۳
تودوروف، ژنت: روایت شناسی ساختگرا	۳۷۷
یادداشت‌ها	۳۸۲
بخش هفدهم: شالوده شکنی	۳۸۳
آشنایی	۳۸۳
ژاک دریدا و سر آغاز شالوده شکنی	۳۸۸
متون دریدا	۳۹۱
دریدا و آموزه‌ی شالوده شکنی	۳۹۳
تفاوت	۳۹۸
تاکتیک شالوده شکنی	۴۰۲
شالوده شکنی و روان کاوی	۴۰۲
شالوده شکنی آمریکایی	۴۰۵

سخنی در فرجام	۴۰۶
یادداشت‌ها	۴۰۸

پاره‌ی دوم: دفتر بی معنی

بخش هجدهم: نظریه‌ی ادبی ساخت / پسا ساختگرایی و رویکردی به حافظ . ۴۱۱

درآمد	۴۱۲
به سوی تحلیل ساخت / پسا ساختگرایی	۴۱۳
زبان، ادبیات، زبان ادبی	۴۱۵
تحلیل ادبی متن	۴۲۱
جایگاه و ارزش خواننده	۴۲۳
با حافظ تا انتها	۴۲۶
یادداشت‌ها	۴۲۹

بخش نوزدهم: شعر: خطر کردن در زبان .....
 ۴۳۰ |

حافظ و آشنایی زدایی	۴۳۴
برجسته سازی	۴۳۹
هنجار گریزی های حافظ	۴۴۲
الف) هنجار گریزی واژگانی	۴۴۲
۱- ترکیب های ویژه	۴۴۴
۲- بهره گیری از واژگان نامأنوس و غیر فصیح در ساخت عبارت های فصیح و هنری	۴۴۵
۳- تخفیف یا کوتاه کردن واژگان	۴۴۶
۴- به کار گیری ترکیب های عربی	۴۴۷